

La Guerra Civil espanyola, una causa de l'emigració andalusa en la dècada dels anys cinquanta?¹

per Angelina Puig i Valls

«Y me vine, porque allí había una gente muy mala, habían muchos fascistas muy malos. A mí me daban trabajo, a los socialistas los enganchaban porque los socialistas trabajábamos, pero teníamos un yugo muy grande. Y yo ya pensé, no hombre yo me voy por ahí a buscar la vida porque aquí no ventilas “na”. Porque yo vivía de alquiler y había meses que pagaba el alquiler y había de andar a trote porque era 20 duros que pagaba cada mes de alquiler, y “pa” juntar 20 duros en aquellos tiempos con el jornal pues como a veces no lo hacías siquiera en un mes, pues ya tenía que entramparte en la tienda, y venía la cosa tirante, y yo hartito, dije: “pues no, yo me tomo el vuelo de aquí a ver si tengo suerte”. Y mira pegué aquí en Sabadell y aquí estamos y tan a gusto.»

L'objectiu d'aquest treball és matisar l'explicació exclusivament econòmica de les causes de les migracions, a partir d'una aproximació microhistòrica del procés migratori en les dècades dels anys cinquanta i seixanta, en un poble de l'Andalusia Oriental (Pedro Martínez) cap a Catalunya (Sabadell). En recuperar l'experiència viscuda per les persones es comprèn millor el fenomen migratori en tota la seva complexitat, i, sense oblidar les causes econòmiques que el fan possible, es revelen, com també molt importants, les causes psicològiques i/o socials que permeten veure les persones com sers capaços de formular estratègies de supervivència i readaptació en contextos de canvis macroestructurals.

Abans d'entrar en el tema central d'aquest treball descrivim el poble d'origen de les migracions estudiades.

1 Aquest treball forma part de la tesi doctoral d'A. PUIG, *De Pedro Martínez a Sabadell: l'emigració, una realitat no exclusivament econòmica. 1920-1975* (UAB 1990). Les fonts usades a la tesi (al marge de la bibliografia existent, els documents de l'Arxiu d'Història Municipal de Sabadell, especialment els padrons de 1950-1955, els permisos d'obres des del 1950 al 1959, i la legislació municipal sobre urbanisme d'aquests anys) van ser essencialment fonts orals. Una trentena d'entrevistes en profunditat (realitzades la majoria a Sabadell i algunes a Pedro Martínez entre 1984 i 1987), històries de la vida d'alguns homes i dones d'aquest poble de Granada que, a partir de 1950, emigraren cap a Catalunya. També s'enregistraren i foren objecte d'estudi algunes converses mantingudes en grup a Sabadell i al mateix Pedro Martínez.

Pedro Martínez és una vila situada al nord de la província de Granada, a 31 km de Guadix i a 79 km de la capital, situada a 1.042 m d'altitud i amb una superfície de 133 km. Zona d'amples secans i terres d'abundants cereals, tradicionalment s'hi ha conreat ordi, i amb menys quantitat blat, sègol i bot; s'han pasturat ramats d'ovelles i cabres i s'ha practicat la cacera de conills i perdius.

L'any 1930 tenia 3.184 habitants i una extensió, segons el cadastre del 31 de desembre de 1930, de 13.275 hectàrees, amb tretze finques majors de 250 hectàrees, que ocupaven 8.368 hectàrees (només dues d'aquestes tenien 3.707 ha) constituint el 63,13 % del total del terme.²

L'estructura social en aquesta primera meitat del segle XX estava formada per pocs capitalistes, els grans latifundistes, que sovint vivien a Madrid o a Granada. Una relativa extensa classe de *labradores* que tenien arrendades terres de les grans finques, que a la vegada conreava la terra amb mà d'obra contractada o bé amb subarrendaments en forma de petites parcel·les a petits pagesos. I la nombrosa població assalariada, encara que alguns tenien en propietat o de renda una petita parcel·la i/o algun cap de bestiar que engreixaven juntament amb els dels amos.

Així, per exemple, a la finca de La Caldera, la mestressa tenia arrendada la terra als *labradores* que la gent del poble anomenava *calderetos*, però, a més, la finca en el seu conjunt era dirigida per un administrador que era el representant de la marquesa absent.

En el relat de Pedro Líndez queda clara l'estructura jeràrquica de les relacions socials i de producció que es donaven en l'explotació de la finca: al cim, la marquesa; darrere el seu delegat, l'administrador, que a la vegada tenia uns encarregats que eren els qui manaven directament els *labradores*, els quals, malgrat que la majoria gaudien d'una bona posició econòmica i que comparats amb la gent treballadora de Pedro Martínez eren uns privilegiats, havien alhora de suportar l'autoritat dels anteriors. Per sota dels arrendadors *labradores*, els bracers a jornals sovint no solament de Pedro Martínez sinó, sobretot en l'època de més feina, dels diversos pobles de la comarca. I enmig un cos d'homes, també a jornal, però realitzant una funció de policia, els guardes, guardians de la propietat privada dels latifundistes.

Estructura social més complexa del que sovint s'admet o del que sembla deduir-se del llenguatge de les dones i els homes del poble, que perceben la realitat més simplement dividida en rics i pobres.

Tot i no conèixer la distribució del quasi 37% de l'extensió del terme, penso que es pot afirmar que la situació de Pedro Martínez evidencia diferents i diverses formes de producció agrícola tal com posen de manifest els treballs del Grupo de Estudios de Historia Rural i de Jiménez Blanco, per a l'Alta Andalusia.

Dels records de Pedro Líndez extraïem informació de l'organització del treball en una gran finca en un moment d'intensificació del treball en el camp per augmentar la producció de blat en els anys de la guerra mundial, amb un augment de la superfície conreada per a l'assentament de nous colons a La Caldera,

2. P. CARRION, *Los latifundios en España. Su importancia. Origen. Consecuencias y solución*. (Valencia 1975), p. 258.

amb més rompudes i més caps de bestiar, que fan pensar en una certa integració del bestiar a l'explotació agrària en el sentit que Jiménez Blanco exposà com a encert dels latifundis del sud; i que ens permet parlar d'un sistema mixt on es combinen l'expansió de la superfície conreada, a costa d'àrees d'aprofitament silvo-pastoril, amb un seu millor ús.³

«Fuente Caldera en el año 10 que es cuando vino allí mi padre, cuando yo tenía siete años... ¡Fuente Caldera era siete mil cuerdas! [tres mil i escaig hectàrees], era una montaña de chaparra y de pino y de bosque bajo, de labradores y de piaras de ovejas. ¡Total era una selva aquello! Había doce labradores con doce pares de mulos a ochenta cuerdas cada uno [quaranta hectàrees]. Y luego el bosque se respetaba mucho. Teníamos guardas...»

«Pero se han hecho talas de pinos en la Caldera. Ha habido más de una. El administrador que había, hizo un trato con los mismos rancheros, hizo un trato de monte negro, de monte de chaparra de hacer carbón.⁴ Bueno y aquel contratista metió ... que había una cantidad de rancheros, rancheros, matrimonios, hombres jóvenes, mujeres jóvenes, que hacían en el campo sus chozas y hacían boliche de carbón, y el carbón se lo llevaban a Granada. Vendían carbón a tres perrillas, valía, y luego se acabó el bosque negro y arrancaron todas las encinas de raíz, no cortadas, porque la chaparra, tú cortas y sigue, sigue otra vez. Y ésto es lo que hicieron "pa" hacer la tierra de labor, "pa" luego de aquella tierra "pa" ;cobrar la renta!. Cobraban cada cuerda de tierra primero una cuartilla de trigo, que es la cuarta parte de una fanega, y luego ya la subieron a una fanega. Luego vinieron por lo menos veinte labradores porque dieron permiso para hacer labor, para retirar el monte para hacer labor. ¡Y los rancheros que había! Dieron permiso y cada par de mulos, que tenían ochenta cuerdas se convirtió en cien cuerdas, y luego fueron aumentando los mulos, que mi padre tenía aquí en la finca. Eso fue un montaje, allá por el año 18, 19 y 20... que montamos 85 pares de mulos y debía tener cada par de mulos unas cien cuerdas. En mi casa hay recibos de haber pagado renta de cincuenta fanegas de trigo recio. Hoy sería un capital: era tierra nueva y se criaba bien.»

Tenim, però, prou informació que proporциони nous o més elements de clarificació al debat obert entre González i Sevilla i Mata Olmo?⁵

La informació que proporcionen les fonts orals ens inclinen més, per a aquest cas concret, cap a la tesi de Mata Olmo, ja que l'extensió de les petites propietats a Pedro Martínez sembla ser més una forma de propietat funcional i complementària d'una estructura de propietat agrària dominada i articulada pels terratinents que difícilment es pot considerar com a pagesa, perquè es tracta d'una organització social profundament desigual i perquè els patrimonis són molt reduïts i més de la meitat de la terra i de la riquesa és controlada per un reduït nombre de propietaris.

González i Sevilla parlen de comunitats de pagesos amb diferent participació

3. J.I. JIMÉNEZ BLANCO, *La producción agraria de Andalucía Oriental: 1874-1914* (tesi doctoral). UCM (Madrid 1986), ps. 49, 86 i 87.

4. J. MARTÍNEZ ALIER, *La estabilidad del latifundio. Análisis de la interdependencia entre relaciones de producción y conciencia de clase en la agricultura latifundista* (París 1968), ps. 230-231.

5. M. GONZÁLEZ y E. SEVILLA, *Minifundio y gran propiedad agraria: estabilidad y cambio en la alta Andalucía, 1758-1930*, dins *Señores y campesinos en la Península Ibérica, siglos XVIII-XX* (Barcelona 1991).

de la petita explotació pagesa, amb diversos graus evolutius i amb diferents nivells de diferenciació interna. És a dir, una estructura agrària amb coexistència —no necessàriament funcional i complementària— entre grans explotacions i explotacions pageses.

Es basen en el fet que les economies pageses i les petites explotacions s'organitzen al voltant del grup domèstic com a unitat bàsica de producció i reproducció, com a unitat de consum i subministrament de mà d'obra. Per tant, la categoria de «petita propietat» resulta incompleta per a detectar el caràcter pagès o de semiproletariat, ja que la dimensió comunitària del pagès és donada pel conjunt de béns i de serveis que constitueixen un complement indispensable per a les economies domèstiques pageses, que fan baixar el llinar que limita per dalt la petita propietat/microfundi.

A més, les economies pageses de l'Alta Andalusia es complementen no solament amb béns i serveis, sinó també amb una ocupació estacional a la Baixa Andalusia, fet que, segons aquests autors i invertint el significat de Mata Olmo, no representa una situació de proletarització o semiproletarització, sinó que contribueix a mantenir estables les economies pageses, de manera que les rendes salarials que poden obtenir fent de jornalers a les grans finques constitueix un complement —quantitativament no essencial— per a les economies domèstiques.

A Pedro Martínez, si bé podem contemplar com a complement de les economies domèstiques el que poden extreure de les terres comunes, com pot ser la llenya i l'espart, no coneixem complements que provinguin dels productes de l'horta o d'animals de granja, a causa d'un clima extremament sec i de la carència d'aigua. Del que sembla desprendre's la necessitat del salari dels homes fent de jornalers i de les dones solteres servint a les cases.

Tindríem més elements per a introduir en el debat si en els períodes migratoris comprovéssim un comportament diferent davant aquest fenomen segons fos o no propietari d'un petit tros de terra. Tanmateix, dels testimonis que tenim no sembla poder-se deduir tal cosa. Ben al contrari, tant a la primera onada migratòria del '50 com en la de la dècada posterior podem trobar famílies sense cap propietat —ni terra ni casa—, i famílies que tenien alguna parcel·la. D'això podem inferir dues qüestions que no tenen perquè ser excloents: la marginalitat de la micropropietat, que la majoria de les vegades és un arrendament, en disminuir el treball assalariat resulta insuficient per a sobreviure i aboca la gent a l'emigració; o, també, una qüestió que reforça la tesi d'aquest treball: algunes famílies —o alguns homes—, tot i tenir recursos per a subsistir deixen el poble per qüestions molt més complexes que les purament econòmiques.

Ecoltem alguns testimonis:

La família de Rosa Sánchez, nascuda a principis d'aquest segle, eren pastors, pobres, però com que treballaven tenien l'imprescindible per anar tirant. El menjar, llevat del pa que amassaven les dones amb farina, l'havien de comprar. Ells van ser de les primeres famílies que van emigrar del poble.

«Mi gente no tenían bestias, eran pastores y no. Estaban pobres en el pueblo. Los ricos tenían ovejas allí. Nosotros teníamos unas cabrillas, pero éstas las cebaba mi padre con las de uno que le decían los Rufino. Yo estaba sirviendo con ellos y mi hermano, digo y mi hermano lo mismo. Trabajábamos y ganábamos "pa" comer y teníamos un pedazo de la renta, en un cortijo que le decían Pierres.

«La comida se había de comprar porque allí no hay nadie que tenga huerto. ¡Allí no, si no hay agua! Ahora [es refereix a la democràcia] es cuando la han "sacoo". Los ricos que eran, y que había ricos, ricos, ricos, no han sido capaces de sacar el agua, y ahora, ése, que es un albañil, el alcalde, ha traído un ingeniero y dicen que ha "sacoo" agua. ¡Dicen! Yo no he "estao".»

Temps recordats igualment per Ascensión Vaca, que va deixar Pedro Martínez ben entrada la dècada dels anys seixanta:

«Entonces mi padre tenía unos cuantos olivos y luego tuvo que venderlo todo y se quedó sin "ná". Cuando entraron los nacionales tuvo que vender los olivos y todo lo embargaron.

Nosotros [ella i el seu marit] nos apañábamos. Yo hacía antes, aunque hemos sido de izquierdas, yo tenía una miajilla de tierra y mientras mi marido ha "estao" hecho un negro trabajando en un cortijo que le llaman Ulailas Altas, con las dos cosas, pues no estábamos mal. Yo iba a espigar, a la aceituna, y ya cuando me casé ¡pues ya en mi casa! Mi marido ya pues él trabajaba. Él era a veces estraperlista [durant la postguerra], estraperlaba, iba por aceite, luego iba a por esparto, lo cambiaba por aceite, y cuando no, pues, lo nuestro, tenía él un pedazo de tierra y lo sembraba y trabajaba en lo nuestro y cuando no, pues a dar jornales.»

1. Aproximació teòrica a les migracions interiors a Espanya

Les migracions són un dels fenòmens econòmic-socials més rellevants de la història contemporània d'Espanya, així com de Catalunya. No són uns fets merament conjunturals, sinó que troben la seva raó de ser en un dels pressupòsits bàsics del desenvolupament del capitalisme: el caràcter de mercaderia que adquireix la força de treball i la mobilització espacial a què es veu sotmesa.⁶

Cada sistema econòmic ocasiona uns desplaçaments de població específics. Els aspectes més rellevants del sistema capitalista que incideixen directament i indirecta sobre la mobilitat de la població fan referència a l'aspecte central del desenvolupament econòmic, el desenvolupament de les relacions socials de producció. L'especificitat dels moviments migratoris en aquest sistema és determinada en última instància pel procés d'assalarització. Sobretot els desplaçaments més importants, són derivats del caràcter mercantil de la força de treball i de la valoració del capital com a finalitat última de tota activitat econòmica.

L'evolució de les estructures productives, la polarització del capital i la seva progressiva internacionalització són en la base de la mobilitat de la força de treball. Les relacions socials de producció tenen també la seva manifestació a nivell de l'espai econòmic, i donen lloc a altres fenòmens com el desenvolupament desigual. La consideració d'aquests fenòmens i dels mecanismes que els originen permeten presentar els moviments migratoris com a una realitat social relacionada amb la polarització espacial de les activitats econòmiques, en funció dels interessos del capital.

La classe treballadora no té altre mitjà de subsistència que la venda de les

⁶ J. CARDELUS i A. PASCUAL, *Movimientos migratorios y organización social* (Barcelona 1979), p. 7 i ss.

seves capacitats de treballar, d'aquesta manera la força de treball es converteix en un objecte d'intercanvi, en una mercaderia el preu de la qual és el salari. El treball es converteix en una prestació parcial de la totalitat personal que és la persona treballadora. Com que la força de treball està incorporada en el treballador o treballadora, és la mateixa persona la que es desplaça a les zones on hi ha una possibilitat més o menys real d'ocupació. Però, a part de la possibilitat o no de realitzar un treball remunerat, la migració també està íntimament relacionada amb l'exigència de satisfer un determinat grau de necessitats socials (educació, assistència sanitària, habitatges, relació i comunicació personal, etc).

Al llarg d'aquest segle, en l'evolució de les migracions a Espanya sobresurten dos fenòmens: la permanent expulsió a l'estranger de població espanyola i l'increment constant de les migracions interiors. Ambdós fenòmens estan estretament lligats al procés de desenvolupament capitalista de l'estat espanyol.

A partir de la dècada dels anys cinquanta es produeix un creixement de la indústria i dels serveis, que implica fortes inversions de capital en aquests sectors i que provoca noves i creixents necessitats de mà d'obra. Alhora es produeix un deteriorament en els termes d'intercanvi agricultura-indústria, quan a l'agricultura s'estaven desenvolupant les relacions de producció capitalista, amb el resultat tècnic de la mecanització i la concentració de la terra, juntament amb l'abandonament de la terra quan l'explotació no resultava prou rendible.

El capital invertit en la indústria moltes vegades procedeix d'altres zones que no són industrials i d'altres activitats. És ben conegut, per exemple, com els beneficis obtinguts en l'explotació agrícola⁷ dominada per la propietat terratinent es van canalitzar sovint cap a l'activitat financera, i la majoria de les vegades transferits cap al centre d'assentament del poder polític-econòmic de l'estat. A causa d'aquest fenomen es produí la simbiosi entre latifundistes i capital financer que va caracteritzar el desenvolupament del capitalisme espanyol, o la manca o poca industrialització de regions de predomini de propietat terratinent com Andalusia.

Per una altra banda, el proteccionisme de què va gaudir la indústria interior va permetre que durant molts anys els empresaris no tinguessin necessitat de modernitzar les seves indústries per a fer-les competitives en el mercat mundial i que dirigissin els beneficis cap a operacions moltes vegades especulatives, de caràcter mobiliari o immobiliari, segons les possibilitats de cada moment.

Aquesta desviació de capitals cap a altres zones, seguint els criteris de la major rendibilitat, va ocasionar en algunes regions que la població autòctona tingués dificultats per a trobar treball. Per tant, la dinàmica de les migracions no està relacionada solament amb la capacitat productiva d'un moment donat, sinó sobretot amb les possibilitats de control sobre la utilització de l'excedent econòmic.

7. J.L. LEAL i altres, *La agricultura en el desarrollo capitalista español (1940-1970)* (Madrid 1975). J.A. MARTÍNEZ SERRANO i altres, *Economía española: 1960-1980. Crecimiento y cambio estructural* (Madrid 1982), ps. 60-61.

2. *La immigració de Pedro Martínez*

L'èxode rural no és l'únic factor que compon el volum de les migracions interiors, sinó que en la dècada dels anys seixanta Espanya es troba en una situació típica d'una fase avançada del desenvolupament capitalista: la constitució d'un mercat d'assalariats amb una mobilitat creixent per a l'interior de l'estat, perquè el treball assalariat i les implicacions de mobilitat que comporta són la condició comuna de la major part de la població. La migració no és la sortida d'un lloc per anar en un altre, sinó que significa una mobilització en tots els sentits, tot i que en alguns moments històrics uns apareguin com a dominants.

La gent de Pedro Martínez n'és una mostra. Jornalers sense treball surten del poble camí de les grans obres hidroelèctriques dels Pirineus. D'allà, al cap de més o menys temps es dirigeixen cap a les ciutats industrials catalanes, com Sabadell. De Sabadell estant, algunes persones reforcen la seva situació econòmica amb sortides, més o menys llargues, a l'estranger. La gent que es queda a Pedro Martínez no s'escapa, en general, d'una emigració temporera dirigida, sobretot a l'estiu, a les Balears en feines del ram de l'hosteleria o a França en temps de la verema.

3. *Quantificació, direcció, i temporalització de les migracions*

En aquest mecanisme d'expulsió i atracció de mà d'obra, Barcelona, des de l'any 1940, ha atret permanentment mà d'obra, alhora que Granada, també permanentment, n'ha expulsat. Catalunya, en general, es constituí en el focus més gran d'atracció per a la població de l'Andalusia Oriental. Granada, en concret, llevat del focus aïllat de Madrid, dirigí la seva emigració exclusivament cap al litoral mediterrani i sobretot cap a Barcelona.⁸

La immigració granadina a Barcelona va ser particularment elevada els anys 1954 i 1955, notablement inferior dels anys 1956 fins al 1961 i, novament, molt alta el 1962, quan dels 15.125 emigrants granadins, 9.017 es dirigiren a Barcelona.⁹

La majoria dels estudis sobre migracions consideren els desplaçaments de població entre zones diferents segons la localització d'activitats econòmiques. Aquestes interpretacions tenen en compte solament els aspectes més aparents de la realitat, sense considerar gaire les relacions socials. Els estudis sobre moviments migratoris referents a Catalunya tracten de manera quasi exclusiva de la immigració provinent d'altres zones de l'estat espanyol, i es considera que aquests desplaçaments van ser conseqüència del major desenvolupament econòmic de Catalunya i a vegades, més o menys explícitament, se suggereix que aquesta situació de privilegi s'aconseguí a expenses de la pobresa de les zones emigrants.

8. C. CARVAJAL, *Población y emigración en la provincia de Granada en el siglo XX* (Granada 1986), ps. 96, 102.

9. E. CASTRO CHICO, *Aspectos sociológicos de la inmigración granadina en Barcelona* (tesi doctoral, 1976).

És una interpretació parcial. De fet, i, efectivament, la immigració a Catalunya és un dels moviments de població més importants: en el període 1962-1974¹⁰ representa el 51,02% de tots els canvis de municipis efectuats des de l'interior, cap a l'interior, o en l'interior de Catalunya. Però això no ha de fer oblidar l'existència d'altres desplaçaments, no solament pel seu pes quantitatiu, sinó perquè obliguen a pensar en una realitat molt més complexa. En efecte, la mobilitat interna de Catalunya representa al llarg d'aquests mateixos anys el 39,8% de tots els desplaçaments que s'han realitzat cap a l'interior, des de l'interior o per l'interior de Catalunya, i es dona la circumstància que, a partir de 1968, llevat de 1970 i 1971, la migració interior és superior a la immigració. S'ha de tenir present, però, que un percentatge segurament elevat d'aquests desplaçaments els realitzen emigrants de la resta de l'estat que encara no han completat el seu procés migratori.

L'agrupació provincial dels fluxos migratoris a Catalunya mostren una clara polarització. En el període 1962-1974 Barcelona concentra la major part dels desplaçaments: el 86,61% de la immigració, el 73,47% de l'emigració a la resta de l'estat espanyol i el 78,64% de l'emigració a l'estranger.

Tenint en compte aquests dos aspectes, mobilitat i polarització, sembla evident que la consideració del fet migratori a Catalunya s'ha d'inserir en una anàlisi de conjunt dels moviments migratoris. Catalunya no és una zona que s'ha industrialitzat en detriment d'altres zones, la població de les quals, en conseqüència, s'ha vist obligada a emigrar. Catalunya no és una entitat homogènia ni des del punt de vista social, el model de creixement i industrialització no respon als interessos de la major part de la població (autòctona o immigrada), ni des del punt de vista de l'espai econòmic.

El desenvolupament desigual que ha tingut lloc en l'estat espanyol, polaritzat en molt poques zones, entre les quals s'ha d'incloure certes àrees de Catalunya, solament és imputable al conjunt de fraccions de la burgesia (catalana o no catalana) i és el determinant del sentit i la magnitud dels moviments migratoris de població. No és el desenvolupament i la industrialització de Catalunya, ni el subdesenvolupament d'Andalusia i d'altres regions, els que possibiliten la immigració a la primera zona i l'emigració en les segones zones. És la política d'acumulació del capital la que determina migracions en tots els sentits, marcades no pels interessos d'ens abstractes, com són els espais econòmics o espais polítics, sinó pels interessos dels grups socials que detenten el control del capital i, per tant, poden decidir sobre la seva localització.¹¹

4. L'emigració dels Montes de Granada

Si bé l'intent d'emmarcar qualsevol fenomen en un període molt concret pot resultar un pèl artificial, parlar de l'emigració de la gent dels Montes de

10. Prenem aquest període perquè 1962 és el primer any que l'INE facilita dades de migració interprovincial.

11. I. MORENO, *Regionalismo y clases sociales: El caso de Andalucía*, dins *Actas I Coloquio...*, ps. 251-252.

Granada (i de les de Pedro Martínez) a partir de 1950 queda justificat perquè abans de 1950 pràcticament no existeix emigració. És en passar la ratlla de la meitat del segle que apareix, primer pausadament, i després desenfrenadament, l'emigració en tots els pobles dels Montes de Granada, especialment de Pedro Martínez.

María del Carmen Ocaña¹² observa que la dinàmica demogràfica de la província de Granada està basada en la consideració conjunta del creixement natural de la població, del seu moviment real i de la seva mobilitat migratòria. Diferència dos períodes compresos entre 1920-1950 i entre 1950-1970.

Seguint el seu complet i complex model d'anàlisi, Pedro Martínez manté, entre 1920 i 1950, com tota la seva comarca, un tipus de dinàmica demogràfica de «reserva», és a dir té una emigració que solament absorbeix una part del propi creixement natural.¹³

La dècada compresa entre 1950 i 1960, si bé els Montes són un dels pocs nuclis de creixement de la província, aquest és essencialment natural, propi d'un saldo migratori nul que no es pot incloure entre els nuclis de creixement típicament global. Alguns petits pobles conserven encara el tipus de «reserva». Tanmateix, Pedro Martínez ha començat ja el tipus demogràfic d'«abandonament», o sigui que l'emigració ja anul·la els efectes del creixement natural, i per tant es perd població en valors absoluts.

Entre 1960 i 1970, el pes de l'emigració és aclaparant. Des de Guadix a Loja, tots els Montes del nord de Granada, i cada un dels seus municipis, estan igualment en una dinàmica d'«abandonament». Es perfilen alguns nuclis d'«abandonament ràpid» (és a dir, un retrocés accelerat del volum total de la població), entre ells Pedro Martínez.

Quasi una trentena de municipis han experimentat un retrocés anual de l'ordre del 3% o més, malgrat un creixement natural del 10% o més, la qual cosa implica un saldo negatiu en la migració del 5 o 6% anual per terme mitjà.

5. Causes de l'emigració que descobreixen les fonts orals

Malgrat la dificultat d'individualitzar les causes d'un flux emigratori, separar les causes internes de les externes, les causes econòmiques de les «extraeconòmiques», la majoria dels estudis de l'emigració espanyola com a fenomen col·lectiu les expliquen, quasi sempre, a partir de factors macroestructurals.

Aquestes explicacions es podrien resumir, tal com afirma J. Nadal, de la següent manera: «la misèria camperola primer, i el desenvolupament econòmic polaritzat, després, han estat els causants dels grans transvasaments humans de l'Espanya contemporània.»¹⁴

12. M. C. OCAÑA OCAÑA, *Observaciones sobre la dinámica demográfica de Granada en los últimos cincuenta años*, dins «Cuadernos Geográficos», núm.5 (Granada 1977).

13. L'augment demogràfic de Pedro Martínez en aquests anys és superior a la ja alta mitjana andalusa, que vindria a avalar les idees de superpoblació, com a causa emigratòria. Aquestes són les xifres que ofereix M. GARZÓN PAREJA, *Historia de Granada*. (Granada 1981), p. 70: Pedro Martínez, 1990, 1.602; 1930, 3.184; i 1940, 3.952. Andalusia, 1990, 3.549,5; 1930, 4.610,1 i 1940, 5.219,3.

14. J. NADAL, *La población española (siglos XVI a XX)* (Barcelona 1984), p. 235.

No obstant això, els factors demogràfics i econòmics no basten per a explicar fenòmens com el que es produeix en alguns pobles com Pedro Martínez, que en el lapsus de vint anys veu desaparèixer més de la meitat de la seva població, però no l'altra meitat. Tampoc no expliquen perquè davant d'una situació econòmica semblant, davant d'una pressió demogràfica similar, diferents poblacions actuen de manera diferent pel que fa a l'emigració.

Una persona, en emigrar, no posa en marxa un flux migratori, ni tampoc funciona com un pur autòmat guiat per forces col·lectives invencibles. L'emigrant, com a ésser humà, es mou dins el context d'un autodeterminisme relatiu. Així, la seva conducta és el resultat d'un joc recíproc entre els factors que formen l'entorn social i les seves pròpies decisions.¹⁵

Per què hi ha dones i homes que emigren i altres que, en la mateixa o semblant situació socio-econòmica i amb una història comuna, es queden en els llocs d'origen?

A través del record de la gent de Pedro Martínez immigrada a Sabadell podem apropar-nos als motius personals que els mateixos protagonistes van descobrint, quan amb el pas del temps han pogut ser meditats, racionalitzats i aïllats d'allò més instintiu o d'aquell impuls que sol acompanyar, en general, fins i tot les accions més medidades dels éssers humans. Un estudi com aquest, que pretén mostrar els protagonistes de la història tot rescatant-los de l'anonimat de les multituds, no pot deixar de banda els motius psicològics dels processos de migració. Analitza com davant les mateixes circumstàncies externes, la personalitat prèvia de la persona, les seves característiques psicològiques predominants i el seu moment vital determinen que decideixi emigrar o no, i si ho fa, la qualitat de la migració que protagonitza.¹⁶

A principis de l'any 1950 començaren a anar-se'n de Pedro Martínez colles d'homes en el que podríem anomenar una emigració organitzada, perquè anaven en quadrilles, i iniciaven el viatge amb bitllet col·lectiu i per aquesta raó a un preu arreglat. Si bé sembla que no se'ls contractava des de Granada mateix, sí que anaven a un lloc de treball determinat, cap a les grans obres de construcció de pantans per a les centrals hidroelèctriques que es construïen a les valls pirinenques.

D'antuvi la decisió no era pas la d'abandonar el poble definitivament, però aviat els homes reclamen la dona i la família i, així, encara que el lloc on van a viure no és ni es pot considerar estable, el procés migratori pren un caràcter més definitiu. La feina és, tanmateix, una ocupació conjuntural que té un inici i un final, a més a més, és perillosa i, en produir-se els primers accidents, les famílies s'espanten i comencen a cercar un altre lloc per a viure i treballar en millors condicions. Algunes d'aquestes famílies tenien parents o amics a Torre-romeu, i cap allà es dirigiren, començant un trasllat que amb el temps afectarà totes les

15. J. CASTILLO CASTILLO, *La emigración española en la encrucijada. Estudio empírico de la emigración de retorno* (Madrid 1980).

16. L. y R. GIMBERG, *Psicoanálisis de la migración y del exilio*. (Madrid 1984), p.12. Els autors, tot i que no creuen que existeixi un tipus de personalitat específica que condicioni la tendència migratòria, sí que pensen que pot haver-hi una major o menor predisposició a migrar, i en aquest sentit caracteritzen una sèrie de tipus.

persones de Pedro Martínez que viuen allà. Més tard, altres famílies d'aquest poble granadí se'n van directament, sense passar pel pas intermedi dels Pirineus, també cap a Sabadell.

A partir de 1960 la situació econòmica a Pedro Martínez s'agreuja. La gent percep clarament aquesta data com a divisòria d'un temps encara molt més difícil, perquè en aquell moment és quan en el poble s'introdueixen la maquinària i els herbicides a l'agricultura que tots els testimonis citen com la causa més directa de la disminució del treball. Efectivament, a partir d'aquesta data la situació d'atur en el poble s'aguditza extremament i als baixos nivells de salaris se suma la disminució notable de jornades de treball.

Davant de situacions laborals d'aquesta mena, solament poden donar-se tres classes d'actituds: rebel·lar-se, emigrar o resignar-se; que es prenen, segons la psicologia personal de cadascú i segons l'estructura econòmica social.¹⁷ En aquell moment històric, la difícil solució es redueix a l'emigració (o a la resignació, car la rebel·lió era difícil després d'haver patit la guerra i coneixent el franquisme).

A Sabadell, a principis dels anys seixanta ja hi vivien els peoners que emigren del poble la dècada anterior i, davant la situació desesperada del poble, expliquen als seus familiars, passant per alt les males condicions en què també ells viuen, que a la ciutat hi ha treball. A partir d'aquest any l'emigració de Pedro Martínez és d'un abandonament ràpid. Les xifres són esfereïdores. Si en la dècada anterior l'emigració del poble es podia classificar com de moderada incidència amb un increment real anual migratori de signe negatiu que no arribava a -1,99% (-608 habitants), en la dècada de 1960 a 1970 l'abandonament del poble és ràpid, amb una extraordinària incidència de l'emigració que fa possible que es passi de 4.168 habitants el 1960 a 2.243 el 1970.

En aquesta situació i per les característiques del fenomen, crec que pot ser útil parlar d'emigració en cadena.¹⁸ La migració en cadena és aquell moviment gràcies al qual els emigrants s'assabenten de les oportunitats, són provistos de transport i obtenen la primera ubicació i el primer treball, per mitjà de relacions socials primàries amb emigrants anteriors; migració oposada a l'emigració organitzada impersonalment, moviment basat en el reclutament i l'assistència impersonal.

Malgrat algunes diferències tots els estudis coincideixen en quatre punts fonamentals, pel que fa a l'ús del concepte «emigració en cadena», i en les conclusions que s'obtenen:

1) Els contactes personals, comunicacions i favors entre famílies, amics i paisans, en ambdues societats (emissora i receptora), van ser factors fonamentals per a determinar qui emigrava, com elegia el seu destí, on s'establia, com obtenia el treball i amb qui es relacionava socialment.

17. E. SORI, *Las causas económicas de la emigración italiana entre los siglos XIX y XX*, dins *La emigración italiana en Argentina* (Buenos Aires 1985).

18. El primer a utilitzar aquest concepte va ser, segons F.J.Devoto, R.A. Lochore l'any 1951; després, John S.MacDonald, Charles A.Price i altres l'utilitzaren per estudiar la immigració australiana. Josef Barton, John Briggs, J. Zucchi, Robert Harney i Frank Sturino, també per al Canadà i els EUA.

2) El procés emigratori es pot estudiar millor a petita escala, a nivell d'individus, famílies, xarxes de parentiu i pobles o conjunt de pobles.

3) La immigració es coneix millor en la seva totalitat, incloent el marc de referència del vell món, així com l'evolució de la situació en la nova societat.

4) La idea de cadena migratòria subratlla la complexitat i la varietat de resultats possibles en el procés migratori i el perill d'usar tipologies i seqüències àmplies per al seu estudi.

La primera etapa seria l'arribada del peoner a la nova societat. En la segona, el peoner persuadeix altres homes del mateix poble o regió perquè se li uneixin. Durant la tercera, el grup, que ha format ja una colònia estable, crida les dones i els fills. En aquest període els membres de la comunitat comencen a experimentar la mobilitat geogràfica i laboral. La quarta i quinta etapa es defineix per l'aparició d'una segona i tercera generació, amb una continuada mobilitat ocupacional i geogràfica i amb creixents tensions generacionals.

Pedro Martínez, com hem vist, entre 1950 i 1960 va perdre 608 habitants (no tots emigrants, car en aquesta xifra són incloses les defuncions produïdes en aquests anys). D'altra banda, a Torre-romeu hi vivien 357 persones nascudes a Pedro Martínez arribades al barri al llarg d'aquesta dècada, a les quals s'hauria de sumar el nombre de traspassos ocorreguts entre la data d'arribada i l'any de l'elaboració del padró, i el nombre de les persones que al llarg d'aquests anys abandonaren el barri.¹⁹ Aquestes xifres demostren que més de tres quartes parts de l'emigració de Pedro Martínez entre 1950-1960 es dirigí a Torre-romeu.

En la dècada següent el saldo negatiu de Pedro Martínez és de 1.925 persones i l'arribada a Torre-romeu és de 469 (que sumades a les 357 anteriors donen un resultat de 826 persones de Pedro Martínez). Tenint en compte les mateixes consideracions, podem afirmar que en aquests anys és una tercera part de l'emigració d'aquest poble la que arriba a Torre-romeu, i, per tant, en aquest moment, malgrat que la quantitat de persones arribades al barri és superior a la dècada anterior, la cadena s'ha diversificat en altres direccions.

En tot cas, aquesta investigació corrobora els quatre punts fonamentals dels processos d'emigració en cadena. Així és evident que els contactes personals, comunicacions i favors entre famílies, amics i paisans, entre Pedro Martínez i Torre-romeu, van ser factors fonamentals per a determinar qui emigrava, com elegia el seu destí, on s'establí, com obtenia el treball i amb qui es relacionava socialment.

Al llarg de la recerca també es comprova que el procés emigratori es pot estudiar millor a petita escala, a nivell d'individus, famílies, xarxes de parentiu i pobles o conjunt de pobles. Com a tercer punt, es comprova com en incloure el marc de referència de Pedro Martínez s'entén millor l'evolució de la situació a Sabadell. Per últim, penso que també es fa palès el quart punt, car a través de l'estudi de la cadena migratòria que formen els entrevistats d'aquest poble dels Montes granadins, es constaten motius extraeconòmics en la decisió d'emigrar i el perill d'utilitzar tipologies en els resultats dels processos migratoris.

Per què se s'anaren? Trobem raons diferents per a les persones que ho feren al llarg de la primera dècada i les que fugiren del poble a la segona. Ben entès que

19. Ajuntament de Sabadell, *Padró de Sabadell 1981*.

totes compartien una causa profunda evident: el rebuig a una terra massa plena de gent i buida de feina i l'esperança de trobar-ne una altra on la indústria, la construcció i els serveis domèstics els oferissin el treball que no els donaven en el poble on havien nascut.

La qüestió de qui emigrà està estretament lligada a quan i per què emigraren. Les persones que se n'anaren els primers anys són treballadors i treballadores, gent amb empena i iniciativa, però callada per la forta repressió de la postguerra. Gent que havia fet una guerra contra el feixisme i que en la rereguarda havia participat d'experiències revolucionàries en un intent, malgrat les deficiències, dificultats i errors, de construir el somni del repartiment de les terres. En acabar la guerra, aquesta gent es trobà submergida en una vida absolutament fosca i terrible, amb poca feina o sense i sempre mal pagada. Amb més repressió, imposicions i en un ambient aclaparador.

A més a més, la cruel mobilitat de la guerra va possibilitar que algunes persones, malgrat els horrors, poguessin albirar nous horitzons. Mentre que les que restaren al poble, especialment dones (mares, germanes, esposes), patien els immediats dies de la postguerra, la fam, la por, la solitud, la repressió. Quan els absents retornaren, no ja de la guerra, sinó de la seva continuació (batallons de càstig, servei militar), sofriren junts més repressió i necessitats. En aquest sofriment germinaren canvis de mentalitat, que a la vegada possibilitaren nous pensaments de fuga.

Dels discursos revolucionaris havien passat als silencis prenyats de por. O pitjor, a la necessitat que ofega qualsevol pensament que no vingui de l'estómac.

La guerra quedava ja un xic allunyada per estar en disposició d'aguantar tota una vida aquella situació, però, paradoxalment, feia molt poc que algunes d'aquestes persones havien retornat al poble. Ara intentaven dur una vida normal, social i fins i tot familiar al poble i descobrien les dificultats d'adaptació en el propi medi.

Per exemple, l'Antònia va ser empresonada després de la guerra a partir d'una denúncia de gent del mateix poble. Havia estat dirigent de Mujeres Antifascistas de Pedro Martínez. Va sortir de la presó de Màlaga l'any 1942: *«Pues cuando llegué al pueblo después de la prisión, pues que yo aquello lo encontraba ;cómo te diría yo? muy raro. Y de yo tener ahora de empezar a vivir con aquella gente que tanto había odiado, y que tanto mal me habían hecho, pues yo me pensaba que sería aquello, para mí una cosa que ;que más a gusto me lo pasaba en la cárcel, que vivir yo entre aquella gente, que tanto daño nos hicieron!»*

En Manolo, acabada la guerra, va haver d'anar, com tants altres, a fer el servei militar a l'exèrcit de Franco. El va acabar l'any 1943:

«Cuando vine de la mili, pues, ¡aquello era el trastorno más grande del mundo!

»Casado ya, con dos hijos y sin tener a donde trabajar y sin tener a donde "aplegarme". Luego estuve muchísimo tiempo con mis padres. Mi familia y mi mujer y mis hijos con mis padres. Y aquello era un descalabro, porque a lo mejor te avisaban hoy para que fueras a trabajar a ganar una miseria de 10 a 11 pesetas y a lo mejor cuando llegabas allí se juntaba mucha gente y decían: "bueno fuera todos". Y "pa" "llevarse la comida para ir a trabajar a lo mejor había tenido tu familia de pedir "fiá" y a luego "pos" como ventás y no podías, no habías ganado "ná", pues el fracaso completo. Y esa ha sido la vida un pilón de años.»

Si tenim en compte aquesta cronologia posem de manifest que el trencament, la fractura social, no la va produir l'emigració, sinó molt abans la guerra i especialment el seu desenllaç. No és difícil, a partir de l'anàlisi dels testimonis personals d'aquella gent que havia viscut la República, veure l'emigració com un fenomen col·lectiu de la majoria de la pagesia andalusa que, havent perdut la guerra, sabia que no tenia cap esperança de millorar en les noves condicions.

L'últim terç del segle XIX les idees anarquistes eren l'esperança dels jornaleros andalusos, tots els mitjans subversius que la revolució va aportar —sindicats, revoltes, vagues, etc.— foren posats al servei d'aquest fi últim. Amb l'arribada de la Segona República, les seves aspiracions prengueren nous ànims, la major part de les seves reivindicacions es varen aconseguir, com ara la limitació de la jornada de treball, l'adscripció forçosa d'obrers en totes les èpoques en les grans finques, la prohibició de treball als forasters i, sobretot, la possibilitat de tenir accés al poder polític a través dels ajuntaments. Comença a entreveure's la possibilitat d'aconseguir la tan esperada reforma agrària.

Acabada la Guerra Civil la il·lusió va desaparèixer per sempre més. L'única solució era cercar treball en altres regions i intentar l'inici d'una nova vida.

A més, què els retenia a Pedro Martínez? La majoria no posseïen ni tan sols les quatre parets que els aixoplugaven. Cada dia es despertaven amb la incertesa de saber si aquell dia els donarien treball o no i, per tant, si menjarien o no. Què importava la incertesa del desconegut, davant la insuportable realitat del conegut?

Eren tots tan pobres, que res no els lligava. Irònicament, la manca de propietats els deixava lliures per a abandonar el poble sense enyorança.

Un altre tret d'aquesta societat com és la forta mobilitat per trobar treball podia ser addicionalment un punt que ajudés a decidir-se per l'emigració. En efecte, tots han de cercar la feina cada dia i no poden limitar la recerca en el poble. Els homes, en la sembra i la recol·lecció, durant una sèrie de mesos, han d'abandonar les seves famílies i han de dormir en les extenses finques, allunyades del poble. Si cal van fins a la Campiña cordovesa, o a Almeria o a Jaén. Les dones, igualment, van de casa en casa fent les feines, cosint, rentant, i a l'època de les matances dels porcs s'estan fins una setmana fora de casa, i els nens fan de pastors, o ajuden als camps, i les nenes fan de «minyones» també fora de casa. Nenes, nens, dones i homes participen de treballs caracteritzats per la mobilitat i la temporalitat i l'obligació de separacions més o menys llargues de la resta de la família.

A més, alguns d'aquests antics jornaleros a partir de les seves estades a la presó i als mateixos periples de la guerra tenien informació i tal vegada, fins i tot, coneixien gent i altres indrets que els facilitaven la idea d'anar-se'n fora del poble. Si més no, a partir d'aquella història malaurada, havien tingut l'oportunitat de saber que el món no s'acabava ni començava allà on havien nascut. Alguna persona, de fet, ja no va tornar mai més al poble després de complir les condemnes imposades per Franco.

La comunicació social es va convertir en un factor actiu del procés. La traducció local de les pressions sociopolítiques d'aquella determinada època històrica del país, d'acord amb les estructures concretes del poder en el poble i l'omnipresència del patronatge caciquil, amb els voravis de corrupció, es van

fer intolerables quan es van conèixer altres situacions, on l'opressió era menys notable. L'omnipresència del poder coactiu formal en el poble produïa ansietat i tensions que van fer desitjable l'anonimat de les ciutats més grans, on el control directe és més lax. En el poble, l'Ajuntament i els seus funcionaris, la Guàrdia Civil i l'Església amb el capellà s'unien per imposar i fer observar tot tipus de prescripcions, fins a reduir molt sensiblement l'esfera privada i la independència personal.²⁰

L'emigració es convertí en l'única revolta possible del moment. De manera que l'emigració dels peoners es pot considerar conseqüència indirecta del resultat de la Guerra Civil. Així, deu anys més tard de finalitzada, aquesta encara incidia en la vida de les persones i de les seves comunitats, en un procés que aleshores tot just començava, però que amb pocs anys va buidar més d'un poble de la Península i en sobreplòd d'altres.

Aquesta és la causa de la primera fase de l'emigració.²¹ Més tard, l'estat de superpoblació, lluny d'atenuar-se, es va agreujar; per això al canvi de mentalitat s'han d'afegir altres factors no menys decisius, com ara el de la modernització del sector més important de la seva agricultura.²²

Lògicament era necessària, a més a més, l'existència d'aquesta possibilitat, que existí quan els mecanismes econòmics d'un creixement capitalista desigual van fer que en algunes regions de la mateixa Península o fora d'ella el desenvolupament industrial i de la construcció que l'acompanya necessitessin una gran quantitat de treballadors i, en aquesta primera fase, no qualificats. Els pagesos es convertiren en paletes i en obrers industrials. I les noies del camp canviaren les neteges dels *cortijos* per les que els manaven les noves mestresses. No estaven ja acostumats a fer qualsevol classe de treball per a viure?

La situació econòmica a partir dels anys seixanta i l'enorme necessitat de mà d'obra barata i no qualificada a les zones industrials possibilità l'emigració en cadena de la segona onada migratòria iniciada als anys seixanta.

En aquests anys, la migració quasibé es converteix en un estil de vida, en una norma establerta, en un exemple de conducta col·lectiva. Una vegada iniciat, el creixement d'aquests moviments és semiautomàtic: la principal causa de l'emigració és l'emigració anterior.

Les persones immigrades anteriorment a Catalunya no havien trencat els lligams amb el poble natal, on les estructures de relacions socials, fonamentalment la família i els veïns, seguien funcionant com a sistema d'ajut en la necessitat, facilitant l'èxode del poble i l'assentament en la nova ciutat,²³ de les noves persones emigrants de la segona onada, la que es convertirà en el fenomen més important de la història del país en aquest segle. D'aquesta manera, aquestes últimes deixen el poble amb una aparent espontaneïtat, darrere la qual existeix una certa organització fundada sobre la família i les relacions amicals i de veïnatge. Mecanismes que expliquen l'extrema localització de les persones immi-

20. P. NAVARRO, *Mecina (La cambiante estructura social de un pueblo de la Alpujarra)* (Madrid 1979), ps. 149-150.

21. J. GARCÍA FERNÁNDEZ, *La emigración exterior de España* (Barcelona 1965), p. 224.

22. *Op. cit.*, ps. 225-226.

23. P. NAVARRO, *op.cit.*, p. 151.

grants en el lloc d'origen i en el lloc d'immigració.²⁴ A la vegada que aquesta localització incrementa la intensitat de la mateixa emigració.

L'Antonia es pregunta:

«¿Qué hacía yo? Si mi familia cada día ¡qué me venga, que me venga!

»Dice: "que aquí vas a ganar, entonces a duro la hora."

»Y a duro la hora decíamos nosotros: "¡Uy eso es mucho!"

»¡Entonces a duro la hora era mucho!»

A poc a poc, però sense parar, s'estén com una taca d'oli la idea que a Sabadell es viu millor, o almenys que allí dones i homes troben feina. En el procés d'expandiment d'aquesta idea, el paper desenvolupat per les dones ha estat considerable. Eren quasi sempre les dones les que escrivien o enviaven encàrrecs al poble tot explicant els avantatges que tenien a Sabadell i les noves possibilitats de feina. I eren dones les que rebien aquests missatges: «*Que aquí la prima está planchando y aquí se hacen muchas faenas y en fábricas y en "tó"*

«*La idea de venirse para "ca" fue de mi hija. Mira te lo voy a decir. Una de aquí el pueblo, que le dicen la Josefita "del casino", ella vivía aquí en Sabadell y fue allí a Pedro Martínez que eran unas vacaciones. Entonces no iban tanta gente a las vacaciones allí. No había tanto dinero. Hicieron las vacaciones allí y decía: "¡Ay Manuela, dice la Antonia que te vengas, que allí vaís a estar muy a gusto, no seas tonta! ¡Vente!"*

»Y dije: "mira ¡cómo voy a dejar a mi Petronila?"

»Y dice ella [la Petronila]: "Mama si usted se va ¡nos vamos nosotros también! ¡Qué sí que nos vamos!"

»Y digo: "pero si no tenemos faena."

»Y dice: "mira si no tenemos faena al tito Manuel (que estava a Sabadell), le mandamos pedir el dinero para el tren, vendemos el burro y los mueblecillos que tenemos y nos vamos.»

»*¡Qué fue ella ya te digo! ¡Pues se echó a segar a la campiña, se fue a la campiña y cuando vino ya se había vendido el burro ella!. Y entonces, pues ya gobernamos el viaje y nos vinimos. Ella fue la que intentó de que nos viniéramos y nos vinimos, nos fuimos "toos" juntos a casa mi hermana.»*

Les converses en el carrer, a l'hora de fer la compra, l'estreta convivència que implica la necessitat de barri, fan que es coneguïn millor les persones, els seus vells problemes i els seus recents èxits —tal vegada el sol fet de tenir feina o construir-se una petita casa. És per això que les dones, contra el que es pugui creure, estan més disposades a l'emigració que els mateixos homes, perquè els beneficia més, i per això són també actius agents impulsors.²⁵

En el poble (Pedro Martínez), l'estructura de relacions socials és una xarxa formada per parents més o menys llunyans, completament connectada, sense deixar quasi un sol fil sense nuar. De manera que si anem unint parent amb parent, parent amb veí, veí amb veïna, anirem confegint una tupida xarxa, en què poques persones del poble en quedaran fora.

24. J. MALUQUER, *L'assimilation des immigrés en Catalogne* (Ginebra 1963), p. 41.

25. T. SAN ROMÁN, *Vecinos gitanos*, p.166: «*Los grupos más predisuestos al cambio son los más beneficiados por éste*», donant a entendre que han estat les dones les més beneficiades amb l'emigració. Citat per P. NAVARRO, *op. cit.*, p. 150.

Aquesta característica de l'estructura social de Pedro Martínez, i d'altres pobles andalusos, explica que una vegada trencats dos o tres fils dels que teixien la xarxa social en emigrar del poble les primeres persones, quan des de Sabadell comencen a estirar del fil tot reclamant els pares, els germans, els oncles, i també els amics, i els veïns, i cabdellar-lo altre cop a la nova ciutat, fan que pràcticament desaparegui la xarxa de relacions al lloc d'origen, per anar-se reconstruint en pocs anys a Sabadell.

Així que, en aquesta segona onada de l'emigració, les decisions concretes de les persones emigrants s'han pres molt influïdes per un contagi psicològic, en el qual han tingut un gran paper els llaços familiars, d'amistat i de paisanatge; i les conjuntures molt concretes del mercat de treball referides a cada any i fins i tot a cada estació. Per això aquests factors, tots ells imprevisibles, originen intensitats del fenomen que s'escapen a l'anàlisi quantitativa i a la seva comprensió lògica a escala comarcal o fins tot municipal.²⁶

Les famílies que van abandonar Pedro Martínez en aquesta segona etapa poden arribar a ser molt diferents entre elles i conformen una emigració bastant heterogènia, tant en el seu vessant econòmic com ideològic. La sortida ja no és el resultat d'una desesperança de la pagesia andalusa, resultat d'una realitat política i social, sorgida del resultat de la guerra, sinó que l'emigració ha estès els seus braços a la pràctica totalitat de les capes socials i ideològiques. Pel que fa a la seva situació econòmica, se'n va la gent més necessitada, però també emigren famílies a les quals no els mancava el més essencial, i que cercaren en el canvi no tant treballar i menjar, sinó unes perspectives més bones i en especial un futur menys fosc per als fills i les filles.

La situació d'aquesta gent ja no és tan desesperada, el procés es prepara millor, el viatge es realitza una mica més còmodament, uns parents esperen i, generalment, poden oferir hospitalitat. I tampoc no han d'abusar de l'acolliment, perquè també està més previst el nou habitatge per als nou-vinguts.

26. A. LÓPEZ ONTIVEROS, *Emigración, propiedad y paisaje agrario en la campiña de Córdoba* (Barcelona 1974), ps. 120-121.